

Dilnoza K. ERGASHEVA,

Doktorant, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent, O'zbekiston
Email: Dilnoza.Ergasheva.22@mail.ru, ORCID: 0009-0007-3561-2284

Diplomatik akademiya amaliy diplomatiya fakulteti dekani f.f.n I. Fayzullayev taqrizi asosida

U.S.–IRAN RELATIONS: DIPLOMACY, SECURITY, AND STRATEGIC RIVALRY

Annotation

This article analyzes the different stages of relations between the United States of America and the Islamic Republic of Iran, as well as the diplomatic agreements signed by these states and their strategies. The main purpose of the article is to identify diplomatic solutions to the problems that have caused long-standing strained relations between the United States and the Islamic Republic of Iran.

Key words: diplomatic negotiations, joint comprehensive plan of action (JCPOA), hostage crisis, dual containment policy, congress.

ОТНОШЕНИЯ США И ИРАНА: ДИПЛОМАТИЯ, БЕЗОПАСНОСТЬ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ СОПЕРНИЧЕСТВО

Аннотация

В данной статье анализируются различные этапы отношений между Соединёнными Штатами Америки и Исламской Республикой Иран, а также дипломатические соглашения, подписанные этими государствами, и их стратегии. Основная цель статьи — определить дипломатические пути решения проблем, являющихся причиной многолетних напряжённых отношений между США и Исламской Республикой Иран.

Ключевые слова: дипломатические переговоры, совместный всеобъемлющий план действий (СВПД), кризис с заложниками, политика двойного сдерживания, конгресс.

AQSH VA ERON MUNOSABATLARI: DIPLOMATIYA, XAVFSIZLIK, STRATEGIK RAQOBAT TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqola Amerika Qo'shma Shtatlari va Eron Islom Respublikasi o'rtasidagi munosabatlarning turli bosqichlarini hamda ushbu davlatlar imzolagan diplomatik kelishuvlar va ularning strategiyasini tahlil qiladi. Maqolaning asosiy maqsadi AQSH hamda Eron Islom Respublikasi o'rtasidagi ko'p yillik sovuq munosabatlarga sabab bo'layotgan muammolarning diplomatik yechimini aniqlash.

Kalit so'zlar: diplomatik muzokara, JCPOA, garov inqirozi, ikki tomonlama jilovlash siyosati, kongress.

Kirish. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, AQSH 1953- 1979-yillardagi Eron ichki siyosatiga aralashuvi natijasida ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar keskinlasha boshladi. Siyosatchi, diplomat S. Eizenstatning ta'kidlashicha, 1979-yilgi Garov inqirozidan o'n yillar o'tgandan so'ng ham Eron AQSH manfaatlariga tahdid soluvchi asosiy davlatlardan biri bo'lib qoldi. Eron Livandagi Hezbollah, G'azodagi Hamas va Yamandagi Huti isyonchilarini qo'llab-quvvatlashda, Suriyadagi Bashar al-Assad hukumatiga yordam berishda, u yerda o'z harbiy mavjudligini o'rnatishda hamda Iroqda ittifoqchilarini shakllantirishda ayblandi — bularning barchasi AQSH manfaatlari va ittifoqchilariga tahdid sifatida ko'rildi. Tadqiqot maqsadi- xalqaro maydonda ikki aktor Eron va Amerika Qo'shma Shtatlari munosabatlari barqarorlashuvining diplomatik yechimini o'rganish va zarur tavsiyalar berish. Tadqiqotga ko'ra quyidagi omillar muhim rol o'ynagan, Eron Amerikani Eron suverenitetini yo'q qilishga harakat qilayotgan davlat sifatida ko'radi. Ushbu keskin munosabatlar Eronning yadroviy qurol ishlab chiqish harakatlarini cheklash bo'yicha diplomatik muzokalar uchun to'siq yaratadi. Har ikki tomon munosabatlarni normallashtirishga bir necha bor uringan bo'lsa-da, muhim masalalar o'z yechimini topmadi. So'nggi o'n yillikdagi ayrim voqealar — mintaqaviy tinchlik jarayoni, terrorizm va eng muhimi, Eron yadro masalasi — ikki tomonlama munosabatlarga ta'sir qilib kelmoqda. Shunga qaramay, aynan shunday sharoitda 13 yillik muzokaralardan so'ng 2015-yil 14-iyul kuni Venada imzolangan "Qo'shma keng qamrovli harakatlar rejasini" (Joint Comprehensive Plan of Action — JCPOA) imzolandi. Bu hodisa AQSH va Eron diplomatik muzokaralar orqali kelishuvga erisha olish mumkin ekanligi, buning uchun esa tomonlar ma'lum masalalarda umumiy manfaatlariga kelishishi zarurligi ta'kidlanadi[1]. Bunga qadar Eron, AQSH va Isroil o'rtasida uch tomonlama aloqalar mavjud bo'lgan. Bu hamkorlik

Sovet Ittifoqining ta'siri Yaqin Sharqqa kengayishidan qo'rquv natijasida shakllangan bo'lib, Eronning Uzoq Sharq va Hind okeani o'rtasidagi strategik joylashuvi hamda AQShning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish zarurati bilan yanada kuchaygan. Biroq bu holat mintaqadagi sunniy arab davlatlarida shubha va xavotir uyg'otgan. Shuningdek, Eronning arab bo'lmagan madaniy, lingvistik va tarixiy milliy o'ziga xosligi, ya'ni asosan sunniy-arab mintaqada alohida ajralib turishi alohida ahamiyatga ega ekanligi tadqiqotchilar tomonida ta'kidlanadi[2]. Bundan tashqari, AQSH va Eron o'rtasidagi ehtimoliy urush nafaqat Yaqin Sharqdagi balkim dunyodagi tinchlikni izdan chiqarishi va xalqaro munosabatlarda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Shu bois, maqola tomonlarga diplomatiya orqali xalqaro tizimda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash zarurligini tavsiya etadi, garchi bu tizim anarxik xususiyatga ega bo'lsa ham.

Adabiyotlar tahlili. Sovuq urush tugaganidan keyin AQShning Yaqin Sharq siyosati Eron va Iroqqa qarshi "Ikki tomonlama jilovlash" (dual containment) nazariyasiga asoslangandek ko'rindi. Klinton ma'muriyatidagi Yaqin Sharq ishlari bo'yicha sobiq davlat kotibi yordamchisi fikriga ko'ra, "ma'muriyat Eron ham, Iroq ham AQSH manfaatlariga to'g'ridan-to'g'ri zid siyosat yuritadi", degan xulosaga kelgan. Aynan shu qarash "ikki tomonlama jilovlash" konsepsiyasini yuzaga keltirdi (Axworthy, 2013). Dokos, T. tadqiqotga ko'ra, Eron AQSH siyosati uchun "ikki tomonlama tahdid" sifatida ko'rilgan: u bir vaqtning o'zida ham kichik, ham katta xavf deb baholangan. YA'ni, taxminan besh yil avvalgi Iroq bilan solishtirganda, Eron o'sha darajadagi xavf tug'dirmas edi. Shu bilan birga, AQShning asosiy maqsadi Eronning kelajakda, ya'ni besh yil o'tgach, avvalgi Iroq kabi xavfli davlatga aylanishining oldini olish edi[3]. Biroq bu da'volarga qaramasdan, Eron 2001-yil 11-sentabr voqealaridan keyin Tolibonga qarshi kurashni boshladi. Hatto shu davrda Eron AQSH bilan Tolibonga qarshi hamkorlik qilishga ham tayyor edi

[4]. Barzegar (2016)ning ta'kidlashicha, XXI asr boshlarida Eronning mintaqaviy qudrati sezilarli ravishda oshdi. 2003-yilda AQShning Iroqqa bostirib kirishi va 2011-yildagi "Arab bahori" kabi voqealar natijasida shia tashkilotlari kuchaydi hamda Eron boshchiligidagi mintaqaviy ittifoq shakllandi. Bu davrda ISHIDning paydo bo'lishi Yaqin Sharq xavfsizligi uchun katta tahdidga aylandi. Shunga javoban, Eron o'zining Suriya va Iroqdagi harbiy kuchlari hamda proksi tashkilotlari orqali terroristik hujumlarga qarshi kurashdi. Bu holat Eron tashqi siyosatining so'nggi ellik yildagi asosiy tamoyillaridan biri "terrorizmga qarshi kurash" ekanini ko'rsatadi, deya ta'kidlaydi Mossalanejad o'z tadqiqotida.

Shakoori va Vazirian (2019)ga ko'ra, Eron hukumati Yaqin Sharqdagi turli qurolli guruhlarini, jumladan AQSH tomonidan terroristik tashkilot deb e'tirof etilgan ayrim tashkilotlarni ham qo'llab-quvvatlaydi. Bu orqali Eron AQShning Yaqin Sharqdagi ta'sirini zaiflashtirish va qo'shni davlatlar ustidan ta'sir o'tkazishni maqsad qilgan. Eronning bu harakati AQSH bilan munosabatini yanada yomonlashishiga sabab bo'ldi. G'azodagi urush boshlanganidan beri Eron tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va ba'zan "qarshilik o'qi" ("axis of resistance") deb ataladigan guruhlar Suriya va Iroqdagi Amerika kuchlariga hamda Qizil dengizdagi kemalarga hujumlar uyushtirdi. Bu esa AQShning javob harbiy harakatlariga sabab bo'ldi. AQSH tomonidan Eronga qarshi qo'llangan sanksiyalar dunyodagi eng qadimgi sanksiyalar qatoriga kiradi. 1979-yilda Jimmi Karter Eronning Tehrondagi AQSH elchixonasi xodimlari garovga olingan paytda 4702 va 12170-sonli ijro farmonlarini chiqargan. Vaqt o'tishi bilan sanksiyalar ko'lamini kengayib bordi. AQSH hukumatining avvalgi siyosiy qarorlari natijasida turli farmonlar va qonunlar qabul qilindi. So'nggi yillarda AQSH Eronga qarshi sanksiyalarni rasmiylashtirish uchun bir qator keng qamrovli chora-tadbirlarni amalga oshirdi. AQShning Eronga nisbatan so'nggi sanksiyalar to'liqligini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular kutilgan natijalarni bermagan. Bu sanksiyalar asosan Obama va Tramp ma'muriyatlari davrida kuchaygan. So'nggi 40 yil davomida Eronga nisbatan joriy etilgan sanksiyalarning asosiy maqsadlari Eronning xatti-harakatlarini va Eron rejimini o'zgartirish bo'lgan (Pirani va Naderi, 2024). Kengroq darajada qaralganda, na iqtisodiy, na xulqiy o'zgarishlar yuz bergan. Mutaxassislarning fikricha, Eron Yaqin Sharqda yanada ta'sirli davlatga aylanib bormoqda (Pirani va Naderi, 2024). Nazariy jihatdan, 40 yillik sanksiyalar mantiqiga ko'ra Eronning mintaqaviy kuchi oshmasligi kerak edi, biroq amalda buning aksi kuzatilgani tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlanadi. (Jones va Portela, 2020).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda sifatli(qualitative) tahlil usulidan foydalanib, siyosiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar, darsliklar, ilmiy jurnallar, xalqaro nufuzga ega ommaviy axborot vositalari ma'lumotlar o'rganildi. Nazariy jihatdan realizm nazariyasi - bunda manfaatlar siyosiy, iqtisodiy, harbiy va boshqa kuch komponentlariga asoslanadi, shuningdek tadqiqotda mintaqaviy xavfsizlik majmuasi nazariyasi (regional security complex theory) qo'llanildi. Bu nazariya global qudrat va mintaqaviy qudrat o'rtasidagi aloqalarning o'zaro bog'liqligini asoslaydi. Unga ko'ra davlatlarning xavfsizlik muammolari geografik jihatdan bir-biri bilan chambarchas bog'liq[6].

Muhokama. AQSH va Eron munosabatlari hamda ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Ayrim tadqiqotlarda Eronning AQSH bilan munosabatlari keskinlashuvi Eronning ichki boshqaruvi bilan bevosita bog'liq ekanligiga urg'u beradi. Tadqiqotchilar AQShning Erondagi dastlabki aralashuv siyosatini e'tiborga olmoq zarur: Eron Milliy harakati yetakchisi Mohammad Mossadhiq hukumatining ag'darilishida AQShning muhim roli bo'lgani. Eron inqilobi davrida Pahlaviy rejimi so'zsiz qo'llab-quvvatlangani ahamiyatga ega. Palmer va Perkins (2010, 640-bet) fikricha, Amerika Qo'shma Shtatlari xalqaro siyosatda juda faol ishtirokchi hisoblanadi. "Tarix va tajriba, temperament va moyillik jihatidan,"

amerikaliklar o'z mamlakati so'nggi yillarda zimmasiga olgan xalqaro masalalarda katta mas'uliyat va majburiyatlarni qabul qilishga tayyor bo'lishadi. Biroq "liberal yondashuv" asosida AQShning xalqaro maydonda "umumiy foyda" taqdim etishi haqidagi fikr AQSH-Eron munosabatlari doirasida qanchalik amal qilishi hali ham aniq emas. YA'ni AQShning bu munosabatlardagi ishtiroki xalqaro tinchlikka ijobiy ta'sir qiladimi yoki aksincha zarar yetkazadimi — bu masala bahsli bo'lib qolmoqda.

Tahlil va natijalar. AQSH-Eron munosabatlarini tahlil qilish uchun ko'plab nazariy yondashuvlar mavjud; biroq Barry Buzan va Ole Wæver(Kopengagen maktabi) tomonidan ilgari surilgan mintaqaviy xavfsizlik majmuasi nazariyasi AQSH va Eron munosabatlaridagi murakkabliklarni aniq tushintirib bera olgan. Nazariyaga ko'ra, geografik jihatdan yaqin joylashgan davlatlar o'zaro xavfsizlik qarashlari va muammolari tufayli bir vaqtning o'zida ham dushmanona, ham do'stona (ambivalent) munosabatlarga ega bo'lishi mumkin [7]. Tadqiqotda, AQSH-Eron ikki tomonlama munosabatlarining tarixiy mazmunini tahlil qilish zarur, chunki u hozirgi munosabatlarni tushinishda o'xshashliklarni (analogiyalarni) hamda AQShning Eron siyosati va xavfsizlik masalalaridagi roli aniqlashda ahamiyatli. AQShning Erondagi ishtiroki XIX asrga borib taqaladi, ya'ni amerikalik missionerlar Fors (Persia) hududiga kelgan va 1883-yilda AQShning diplomatik missiyasi tashkil etilgan. Biroq, AQShning mintaqadagi, xususan Erondagi faoliyati, Eronda neft topilmaguncha, uning global manfaatlarida ikkinchi darajali bo'lib kelgan. Tez orada amerikalik yirik neft kompaniyalari tijorat manfaatlarini rivojlantirdi, shundan so'ng Eron AQShning iqtisodiy manfaatlari markaziga aylandi. AQShning xavfsizlik manfaatlari esa 1941-yil avgustida, Ingliz -Sovet bosqini sabab Eron AQShni tabiiy ittifoqchi sifatida ko'ra boshlaganidan keyin kuchaya boshladi. AQSH nafaqat katta iqtisodiy yordam ko'rsatdi, balki 30,000 askarni ham yuborib, ularni Eronda joylashtirdi. Keyinchalik, AQSH yordamida Muhammad Rizo Shoh otasini taxtdan almashtirgach, AQShning Erondagi ta'siri yanada kuchaydi. Biroq bu kuchayib borayotgan amerikalik aralashuv millatchi kuchlar va islom ulamolari tomonidan salbiy qabul qilindi va bu 1953-yilda Muhammad Mosaddegh tomonidan amalga oshirilgan to'ntarishga olib keldi, natijada Shoh hokimiyatdan chetlatildi. Shundan so'ng AQSH qo'llab-quvvatlagan qarshi to'ntarish Muhammad Rizo Shohni yana hokimiyatga qaytardi va AQShning Erondagi ta'sirini yanada mustahkamladi [8]. AQShning Eron ichki siyosatiga aralashuvi xalq noroziligi va anti-amerikanizmni kuchaytirdi. Bu esa keyinchalik inqilobiy Eron tashqi siyosatining asosiy xususiyatiga aylandi. 2013-yilda pragmatik siyosatchi Hasan Ruhoniy Eron prezidenti bo'ldi va uning "ehtiyotkor mo'tadillik", "konstruktiv muloqot" va "qahramonona moslashuvchanlik" siyosati 2013-yil noyabr oyida vaqtinchalik yadroviy kelishuvga olib keldi. Bu kelishuv Eron yadroviy dasturining muzlatilishiga va sanksiyalarning yumshatilishiga sabab bo'ldi hamda AQSH va Eron o'rtasida uzoq kutilgan yaqinlashuv jarayonini kuchaytirdi. AQSH-Eron munosabatlari ko'plab ikki tomonlama, mintaqaviy va global muammolar bilan murakkablashgan; biroq ularning munosabatlarini keskin darajada zaiflashtirayotgan uchta asosiy masala Eronning yadroviy dasturi, Eronning "terroristik tashkilotlarni" qo'llab-quvvatlashi haqidagi da'volar va uning Yaqin Sharq xavfsizlik tizimiga qarshiligidir. Bugungi kunda ham AQSH va Eron munosabatlarining asosiy nuqtasi Eron yadroviy dasturi. Eron yadroviy dasturi 1950-yillar boshida AQSH tomonidan qo'llab-quvvatlangan "Atom for Peace" dasturi doirasida boshlangan. 1970-yillarning oxirida Eron neft zaxiralari ortib borayotgan aholi va iqtisodiy rivojlanish talablarini qondira olmasligini anglab yetdi. Bundan tashqari, 1973-yilda AQShdagi Stanford Research Institute Eronning yadroviy energiyaga ehtiyoji borligini bashorat qilib, 1990-yilgacha 20 000 MW yadro elektr energiyasi ishlab chiqarishni tavsiya qilgan edi. Shu sababli Shoh 20 ta yadro reaktori qurishni rejalashtirdi va xavotirlarni kamaytirish uchun 1968-yilda Yadro qurolini tarqatmaslik

shartnomasiga (NPT) qo'shildi va 1970-yilda uni ratifikatsiya qildi. Eron dunyodagi eng yirik energiya zaxiralari markazida joylashgan bo'lib, u global neft va tabiiy gaz yo'llarining muhim nuqtasi hisoblangan Hormuz bo'g'ozini nazorat qiladi. Shuningdek, u qadimgi Ipak yo'lining markazida joylashib, Kaspiy dengizi havzasidagi energiya resurslarini Fors ko'rfazi orqali jahon bozorlariga yetkazish uchun eng arzon va eng qisqa tranzit yo'lini taqdim etadi.

Xulosa. So'nggi 35 yil davomida AQSH va Eron munosabatlari xalqaro masalalarda bir-biriga zid nuqtada kesishdi. Jumladan, Eron–Iroq urushi, terrorizm, Suriya va Isroil masalalari, ammo ma'lum davrda Afg'oniston, masalalari bo'yicha hamkorlikni ham o'rnatish olishdi. Oyatullo Xomeyniydan Ahmadinejd gacha, Rafsanjani va Xotamiydan Ruhoniy gacha bo'lgan davrda Eron–AQSH munosabatlari turli bosqichlarni boshdan kechirdi va oxir-oqibat har ikki tomon o'z milliy xavfsizlik manfaatlarini mintaqaviy qudrat sifatida ilgari surdi. Natijada esa ikki davlat o'rtasidagi muammolar bugungi kunga

qadar o'zining aniq yechimini topmadi. AQSH ham o'zining mintaqaviy xavfsizlik masalalari Eronning mintaqaviy harakatlari bilan chambarchas bog'liqligini biladi. Karterdan Reyngachaga, Bushdan Obamagacha bo'lgan davrda AQSH siyosati muloqot va muzokaralar muhim ekanligini angladi. Shu sababli, Yaqin Sharqning mintaqaviy xavfsizlik kompleksida ikki davlat bir-biriga ehtiyoj sezadi. O'zgarib borayotgan xavfsizlik muhiti sharoitida mintaq va dunyo tinchligi hamda barqarorligi uchun ma'sul davlatlar diplomatiyadan to'g'ri foydalana olishi kerak. Diplomatiya professional diplomatlar qo'lida bo'lgandagina kutilgan natijani beradi. AQSH va Eron masalasini diplomatiya orqali hal qilish eng to'g'ri yo'l. Ushbu tadqiqot, AQSH va Eron masalalari harbiy yo'l bilan yakun topishi imkonsiz ekanligini ta'kidlaydi. Xalqaro xavfsizlik va mintaqada tinchlik uchun yetakchi davlatlar Eron bilan muzokaralarda muvozanatni saqlay olishi va diplomatiya tajribasiga tayanish, ikki tomonlama muzokaralarda malakali diplomatlarni to'g'ri tanlash hamda umummanfaatlarni doirasida birlashish zarurligini tavsiya qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Eizenstat, S. E. The Art of Diplomacy: How American Negotiators Reached Historic Agreements that Changed the World – Washington, D.C. : Rowman & Littlefield ; Bloomsbury Publishing, 2024. – 552 p.
2. Nazir Hussain. US-Iran Relations: Issues, Challenges and Prospects <https://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.12.2.0029>
3. Dokos, T. Iran's nuclear propensity: The probability of nuclear use / T. Dokos. – Stockholm : EU Non-Proliferation Consortium, 2014. – 20 p. – (EU Non-Proliferation Papers ; no. 38). – URL: nonproliferation.eu
4. Barzegar, K. The Islamic Republic of Iran's foreign policy in the Middle East. Center for International Research and Education. Tehran. 2016.
5. Shakoori, A., Vazirian, A. H. Assessing regional power of contemporary Iran: Comparing Pahlavi II and the Islamic Republic. Geopoliticas Quarterly. 2019. 25 -57-b.
6. Axworthy, M. Revolutionary Iran: A history of the Islamic Republic. New York: Oxford University Press. New York . 2013.
7. Mohammed, A. A., Moorthy. Saudi-Iran rivalry in the Middle East: Implication to national security. Journal of Social Sciences and Humanities, 16 (1), 1 –13.2020.
8. Tabatabai, A. Nuclear decision-making in Iran: Implications for US nonproliferation efforts. Columbia: Center on Global Energy Policy. August 6, 2020.
9. Simbar, R. Iran and the US: Engagement or Confrontation / R. Simbar // Journal of International and Area Studies. – 2006. – Vol. 13, No. 1. – P. 73–87. – DOI: 10.23071/jias.2006.13.1.73.
10. Bradley, C. P. Recent US policy in the Persian Gulf – New Hampshire : Thompson and Rutter, 1982. – 148-149.